अ॰ नि॰
१

श्रीगणेशाय नमः अथ जाबालोपनिषत्तात्पर्यनिर्णायकोऽविमुक्तनिरुक्तिसारोद्धारः क्रियते। तत्रायं श्रुतिपाद्यार्थसंग्राहको मंगलश्लोकः १ जाबालेश्रूयते। अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वे
षां भूतानां ब्रह्मसदनमिति। तत्र कुरुक्षेत्रं शरीरं यतिपीडयतीति कुरु पापं तस्य क्षेपणात्त्रायत इति कुरुक्षेत्रं पापनाशकमित्यर्थः। तथा देवानामग्निद्वानां देवः आत्मा इन्द्रियाणि आस्थीयन्ते यस्मिन्निति देवयज
नं इत्युपात्तस्थानमित्यर्थः। सर्वेषां भूतानां जरायुजांडजोद्भिज्जस्वेदजानां ब्रह्मसच्चिदानंदैकरसमवाङ्मनसगोचरं वस्तु तस्य सदनं उपलब्धिस्थानं। एतद्गुणत्रयविशिष्टं यदविमुक्तं नाम प्रसिद्धं तत्र
नात्पालयत अस्मानिति शेषः। आशिषि तोतातङ्। एतानेव गुणान् श्रुतिरुत्तरग्रन्थेनोपपादयति। कुर्वीति। यतः यस्माद्धेतोरिदं अविमुक्तं अघनासीवरण्योर्मध्ये इति तस्मात्कुरुक्षेत्रमिति म
वंधः। अघं नाशयतीति नासीशकारश्छान्दसः। अघं वारयतीति वरणा ककारलोपआर्षः। नासी च वरणा चेति द्वंद्वः अघस्य नासीवरणे अघनासीवरणे तयोः मध्ये अंतराले स्थितं। एतेन सर्वान् इंद्रियकृ
ता दोषान्नाशयतीति तेन नासी भवति सर्वान् इंद्रियकृतान् पापान्वारयतीति तेन वरणा भवतीति श्रुतेरर्थो दर्शितः। दोषान्एव दोषान् दयः पापानि सुरापानब्रह्मवधादीनि पापानीति श्रुतौ उक्तत्वात्।
रसात्स्थूलसकलपापनिवर्तकयोर्नघोरंतराले स्थितत्वादिदं सर्व्वथं संज्ञाकुरुक्षेत्रमित्यर्थः। तथायमेषोनंतोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्त उपास्य इति श्रुतेस्तथा उत्तमगुण्येन देवयजनत्वमसंगता

कुरुक्षेत्रं मध्ये यदिदमघनासीवरणयोरनंताव्यक्तात्मस्मृतिपदमतो देवयजनं मुमूर्षोरुद्रोत्र श्रावद इति तद्ब्रह्मसदनं भुवि भ्रूमध्ये वग्रथितमविमुक्तं तदवतात् १॥ ॥

हानंतेति। योऽनंतस्त्रिविधपरिच्छेदशून्योऽखंडैकरसः अद्वय इत्यर्थः। तथा य एषोनंतोऽव्यक्तः अव्यक्तो जगत्कारणभूतः स एषः प्रत्यगभिन्नं अयमात्मा ब्रह्मेति श्रुतेः आत्मा चेतनः अविमुक्ताख्ये स्थाने उ
पास्यः दीर्घकालादरनैरंतर्येण उत्तमध्यानरूपासनं तद्विषयीकर्तव्यः इति श्रुत्यर्थः। यस्मादिदमनंताव्यक्तात्मनः स्मृतिपदं चिंतनस्थानं उच्यते श्रुतौ अतः इदं देवयजनमिति सूत्रार्थः। ब्रह्मसदनत्वमु
पपादयति मुमूर्षोरिति। अत्राविमुक्ते मुमूर्षोरासन्नमरणस्य एकीभूतकरणग्रामस्य प्रतिष्ठा सोऽर्हस्य प्रद्योतनकाले रुद्रः प्रसिद्धः श्रावदः श्रावयितारकं ब्रह्म ददातीति श्रावदोस्ति इति हेतोस्त
त् अविमुक्तं ब्रह्मसदनमित्यर्थः। तथा च श्रुतिः। अत्र हि जंतोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृती भूत्वा मोक्षी भवतीति। अत्र जंतु शब्देन चतुर्विधं भूतसंजातं ग्राह्यं सर्वे
षां भूतानामित्युक्तं उपक्रमात्। कृमिकीटस्य योप्यासुमुक्षाः सर्वे नचान्यथेति रामतापनीयोपसंहाराच्च अत्र रुद्रस्तारकं प्रददाने ऽधिकारि विशेषणं किमपि शास्त्रकारैर्नापं ज्ञातेरिति ज्ञेयं। इदमेवोपक्रम
परामर्शोपसंहारगतमेकरूपं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनमित्यसकृद्वचनरूपोऽभ्यासो, मानांतरानधिगतमविमुक्तस्य ब्रह्मसदनत्वमपूर्वता। मोक्षी भवतीति फलं याज्ञवल्क्य इहस्पतिसंवाद
रूपा आख्यायिकार्थवादे तद्याज्ञवल्क्य इत्युक्तार्थनिश्चायिकाऽर्थवादोः अत्र हि जंतोरित्यादिहेत्वर्थहिशब्दोपेता उपपत्तिरिति षड्विधतात्पर्यलिंगोपेतोयमर्थः स्य भिप्रेत्य मुमूर्षोरित्येतस्यार्थः

कुर्वीति॰

नन्वेकस्य शब्दस्यानेकार्थत्वमन्याय्यमिति शास्त्रमर्यादा तत्कथमविमुक्तं भुवि भ्रूघ्राणे वग्रथितमित्युक्तमत आह अविमुक्तश्रुतिः इति तो मुख्यासती अन्यत्र निमित्तांतरवशात्प्रथितिमग्रा
तगतेतिसंबंधः। तत्र हेतुः श्रुतिशिरोगिरांस्वारस्येनेति। तथा हि पुरमिदिन्द्रतास्थानस्याविमुक्तस्थलत्वादविमुक्तशब्दो मंत्राः श्रोशंतीति श्रुतिस्वरसतः प्रतीयते तस्मादविमुक्तमेव
निषेवेतेति यस्मादत्र रुद्रस्तारकं व्याचष्टे तस्मादेवाविमुक्तमेव निषेवेत। अविमुक्तं न विमुंचेदिति आचार्योपासनस्य विद्यागतादिति। तथा तदारोपपदस्तावशात् अविमुक्तारोपस्थानत्व
हेतोः भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः संधिः स एष द्यौर्लोकस्य परस्य च संधिर्भवतीति। तथा हि कृतमखास्यस्थानमिति देहे आधिदैविकाविमुक्तस्य स्थानं कल्पनादिति पृष्टे भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः संधिरिति श्रुत्या तदेव
तत्स्थानतत्वेनोक्तम् तत्र विमुक्तं यथा ऽत्र ब्रह्मरंध्रा विष्णुरित्यादौ। अत्र ब्रह्मेत्युपासीतेतिश्रुतेः तत्रैव ब्रह्मारोपस्थानत्वाद्ब्रह्मशब्दस्तद्वत्। तथा चेति तदधिगम्यत्ववशात् इति। सोविमुक्तो ज्ञा
ट्य

क्रितो मुख्यात्तात्स्थ्यात्तदभिदितदारोपपदस्तावशाद्भूघ्राणांतेविविततदधिगम्यत्ववशतः नरेयोगात्तथा
नेविदधिगमकत्वाद्धृतिशिरोगिरांस्वारस्येन प्रथितमविमुक्तश्रुतिरगात् २

नपावृष्टस्य ज्ञानेऽविमुक्तश्रमारल्भ्यत्वादविमुक्तशब्दः। यथागोभिः श्रीणीत मत्सरमितिगोप्रभवत्वात्पयसि गोशब्दस्तद्वत् श्रीणीत मिश्रयत मत्सरं सोमं। नरेजावेयोगात् नविमुक्तोदेह
तुं धनेत्यविमुक्त इतियोगादविमुक्तशब्दः पंकजादिवत्। जीवे। वाक्यशेषश्चाविमुक्तो मे कुमारतरा त्रेति इत्थमेवापि चेत्यावार्यवावस्मति मिश्रे द्यौस्थानं आमनंति चैनमस्मिन्निति सृ
त्राश्रुतिस्वारस्यमप्यत्रोन्नेयं। सोविमुक्त उपास्य इति श्रवणात् अधिकारत्यादि एवं तद्रसंधिज्ञानेभुक्तरूपयाजीवयोगेन वाविमुक्त परत्वत्रिपुस्कालकृतन रूपया ध्याने। उपा
सनायांविदधिगमकत्वात्। अविमुक्तपरेन हि तत्र प्राप्यज्ञानं लक्षंतेन चुतत्त्वाध्वनाभूतं ध्यानं लक्ष्यमिति। एवं वाविमुक्तारख्यं ध्यानमेव कुरुक्षेत्रादिवत्स्याद्वक्तं निषेवेति। एवं षोढा
विमुक्तपरस्पष्टार्थाः तत्र मुख्यामुख्यता। इत्यमज्ञानानायेकं चिद्दृश्यं सत्यतया परिच्छिन्नतरोर्धे नहततो श्रुतिंकरथ्यंतीत्याशयः २

अ·नि· नन्वविनिर्णमना विरहाद्युदादि घोष्यत पंचु ब्यमविमुक्तं ध्रुवत्याध्यमतिसारांक्य श्रुत्संततासाम्येन परिहरति यथाश्वत्थे कर्मकांडे कुरुक्षेत्रं तस्तत्र वितंज्योतिष्टोमादिसोमयागयोग्यं देवयजनं
१ यज्ञास्थलं कुरुक्षेत्रं प्रोक्तं यथा चान्यत्रापि देशांतरे कुरुक्षेत्रपदप्रयोगस्तस्य कुरुक्षेत्रस्य दृष्टिः स्वकर्तव्यत्वेन उदिता तेषां कुरुक्षेत्रं देवयजनम् अमतस्मादाद्यः कुरुक्षेत्रं देवानां देवय जनं
तस्मादेवदुक्तं कुरुक्षेत्रं सगच्छतितदेवमन्यतः तादेवैकुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनमिति तत्र द्वितीयानां देवयजनमिति इयमुक्तिः कार्यादेवयजनं मन्यत्रेष्टिं च विधाय द्वितीया दिक्
डिकाभिः कर्मकथा प्रारभ्यते एवमत्र उपनिषदि उपासनाकांडे प्रथमखंडे नान्यत तत ब्रह्मसदनं नाम कुरुक्षेत्रं ख्यातं तद्ददित्यनेन देशांतरे तद्दृष्टिस्तदिता सा ग्राह्या पितव्या तस्मा
यदुक्तं यत्र गच्छति तदेव मन्यते इदं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनमिति श्रुता एवमुपास्यं देशविशेषस्य देशांतरे तद्दृष्टिविधानस्य ततः फलोपास्तिक्रियार

कुरुक्षेत्रं प्रोक्तं कृतयसमवितं देवयजनं यत्स्वर्थे यत्रापि क्रतुभवितत्दृष्टिस्तदिता उपास्त्यर्थं
चाथ तदुपनिषदि ब्रह्मसदनं ख्यातं तद्वत् तस्मादिह तदविमुक्तं क्षितिमयं ३

मत्स्यवसमानं दर्शनं श्रव्यवसंयम्यान्तस्मात् इह प्रकरणे तदुपास्तिस्थान ध्रुवं कुरुक्षेत्रं क्षितिमयमेव ग्राह्यो आम्नानमात्रेऽपि एकत्र कुरुक्षेत्रं देशविशेषोऽन्यत्रात्मेति एकस्य श
इस्यानेकार्थत्वायोगात् यत्तु जाबाले तीर्थमात्मैव नान्यद्देशाति थिर्भवेत्यादिस्मृते रात्मन एव मुख्यता येनात्मैवाविमुक्तोऽस्य उच्यते कुरुक्षेत्रमिति तन्नात्रापि तीर्थशब्दस्य — एग २
पावनत्वगुणयोगादेव प्रवृत्तेः अत्र तत्स्थस्यतदुपासनायोग्यस्य देशस्य तोविमुक्तो प्रतिष्ठित इति समर्थाद्यस्य द्विदेशाच तस्माद्देवसुख्यमविमुक्तमन्यदप्युख्यमितिज्ञेयं २

नन्वविमुक्तस्योपास्तिशेषत्वेन तत्र वदृस्यात्र हि जंतोरित्यादिफलस्य यस्य पर्णमयीजुह्वा भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीति श्रूयमाणपर्णमयीफलवदर्थवादत्वापत्तिः अर्थवादानां च क्रातु
देवतास्तवनस्वार्थ इत्याशंक्याह उपास्त्यांगत्वेमेव हि फलं अर्थवादः देशकालस्य वद्उपादेयत्वादविधेयः न हि कर्मणि कालो विधीति यतः पितृकालेकर्मैव तत्र कृतिसाध्यत्वात् तथा
च विनापि क्रियाश्रवे यदेशवाक्यसामर्थ्यादेव दृष्टमदृष्टं वा स्वफलं दास्यत्येव एतेन वस्तुनाऽपि अरण्येजोदोहनेन पशुकामस्येति निर्दिष्टयापि गोदोहनस्य अश्वरण्यनायेण पश्वर्थ
त्वमिव सिद्धस्यैव देशादेः क्रिया श्रयेणैव फलजनकत्वमिति पि निरस्तं तस्य श्रोक्षणादिवत्सुखत्वपापतयोः शास्त्रे कामस्यापरिहार्यत्वात् तथा हि काशी केक यदयः प्रदेशमात्रेण उत्पा
एयहेतव इति श्रुतिस्मृतिशतसिद्धिरस्ति तस्माद्गालवो पि निराश्रयो पि पराथौ पि उपास्त्यशेषो पिश्रवेष्टिम्प्रवृत्ति देशः स्वातंत्र्यं भजति स्वतः पुरुषार्थाय भवति वा कुत्र

कुरुक्षेत्रं पापप्रशमनसमर्थं कृतष्टते विनोपास्तिं तद्वद्वरमविमुक्तं तदुपात्तम् परार्थं स्वातं
त्र्यं भजति यद्देशेष्टि प्रवृत्तिरप्यनालंबो यस्मादयमकरता सर्वविषयः ४

ना यस्माप्रकरणाद्राजस्वयांगमध्ये विष्टिरेतया त्राद्यकामं यायजेदिति वाक्याद्वैष्णविकार्यापि इष्ट यत्र भवति एवं शमादिमतामुपास्त्यंगमप्यविमुक्तं अत्र हि जंतोरिति वाक्याज्जंतुमात्रा
र्थापि भवतीति न किंचिद्धिरुद्धं न तु तत्र यदि ब्राह्मणाय जेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिं हुत्वा तमभिघारयेदिति निरपेक्षतात्रैवर्णिकोऽन्नाद्यकामः प्रतीयते न तत्र तथा जंतोरिप
दार्नां उपासकमात्रपरत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् इतरस्यत्रानानधिकारसिद्धेति चेन्न अत्रांतरतात्पर्येण तत्सिद्धेः स्यादेतस्मादिति यस्मादयं देशः अत्र अंतरं यत्तात्पर्यं तस्य विषयो भवति
देवताधिकरणन्यायेन यथा वांतरतात्पर्यविषयत्वाद्देवताविग्रहादिः सिद्धयति एवमत्रापि उक्तविधयापि द्विधतात्पर्ये लिंगोपेतत्वाद्विमुक्तस्याधितरनैरपेक्षेण केवल्यहेतु
त्वं सिद्ध्यतीत्यर्थः न चैवं कानपास्त्योर्वैयर्थ्यं तच्छेषत्वे नसेवया पापनिवृत्तिकैवल्ययोः सिद्धेरिति वाच्यं स्वर्गजातः कृत्त्यानफलयोर्दर्शपूर्णमासात्मा वा रसिद्धेः तस्माच्छक्तमुक्तमत्र
दुर्गाहित्यिद्धिमि

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

अ·नि· २ एवं समेस्तु वो शर्कराव क्विवान्ता ॥ वेदविदिति हिरण्मयो देवो शेचति स्थाप्येति वा उपासना शास्त्रोपक्रितं शास्त्रैकगम्याति शयं श्रुतिर्दिदेशं निरूप्यो पासना स्वरूपं निरूपयिष्यन् तावदा रो
प्यारोपाधिष्ठानं सहृष्टांतं निरूपयति। यथैव छांदोग्ये प्रकरणविभागेन विदिता वृत्तो मुखं अथ य एषोंतरादित्ये पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुव
र्णस्तस्य यथा कप्यासं पुंडरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इत्यादिना तस्य पुरुषस्य स्वरूपं नामं ज्ञात्वा य एषोंतरक्षिणि पुरुषो दृश्यते तस्यैतदेव रूपं यदमुष्य रूपं
तदेवास्य रूपं यदमुष्य नाम तन्नामेति तत्रैव रूप नामनी इति दिशति। तावेतो अध्यात्मादिना अधिदैवाध्यात्म उत्तरोक्तप्रकरणशो विभज्योक्तौ तत्र मुख्य उक्त आदित्य पुरुषः अप ५

यथैव छांदोग्ये प्रकरणविभागेन विदिता वृत्तो मुख्यामुख्यौ तपनन यनांतः स्थ पुरुषो तथा जाबा
लारो तद्विविधम विमुक्तं कतपदित्यतः शाट्टर्विंशा विमुक्तं प्रिवात्मस्तुतिपरं ५

स्य स्तरस्वं जाबालारो क्रतप्रश्नो स्य स्थानमित्यतः आरुणेन पृथ्येनाधिदैविकम विमुक्तमुक्तं। तद्ध्वंशयेनाध्यात्मिकमिति विभागे न स्वानि द्वितीयेऽपि असीवरणांतराल प्रदेश अविमुक्ते चैत राम
चैत्र पुरुषो ब्रूघ्राणसंधो वाराणसः स्मृतिपरं स्थानाधिष्ठानं द्वितीयं उक्तं। तत्र प्रथममवि मुक्तं मुख्यं तत्तदविकलादिह शब्द प्रवृत्तेः। तत्रापि आरोपे मुख्यं अमुख्यमारो पाधिष्ठा ३
नमिति विवेकः। आदित्यावछिन्नं तत्पुरुषद्विन्नस्या विमुक्ताव छिन्नं चैतन्यं ब्रूघ्राणसंध्यवछिन्नं जीवचैतन्ये आरोप्योपासीत अहमेवाविमुक्ताभिमानीत्यपर्यालास्तदोस्मीति संधा

संधावविमुक्तारोपमिति तं मुख्याविमुक्तमाध्यं श्रुतमुक्तं संदृहाति तिमा ॥ ततो शरीरे असीत्यपरपर्यायाक्षेपर्यायरानदीनाम्नी नामिकावर्णाम्ना आपरनाम कं घ्राणं ज्ञेयं। भ्रू वा उने न हि नरोन्ध्य अव
दृत्तं निवारयती ति वाक तस्मान्यादारणा संतं भ्रूयुगं तेषु मे अपि पूर्व दर्शितेन योगेन अग्रहरोपनारा को। अयमर्थः अधर्मं वृद्धिं इति रोमकूपं पंदृति प्रकंप ज्ञानं प्रवृत्तिः समकृष्णगुरुस्त सम्यगासंधिष्ण
वनिर्वयोगी करा करोति तदा भ्रूघ्राणमर्यादालंघनकाले सर्व दोष निवारणं भवति। स्थूलदेहाध्यात्मसर्वात्मनात संज्ञी निष्ट ततेन सर्वात्मत्वं पापस्य पापस्पर्शयोग्यता अतएव शरीर के आमनेति
चेतनस्मिन्निति स्वत्वे भाष्यकारोपि मामेव वरणा सहितां नासी वरणा नासीति निरुच्येति। ग्रंथेन यथा रमा वेदगीतं मम भरद्वाजो वितत्व कारणं वेद वेदगीतं मम भरद्वाजो पृष्ठे तेऽपस्य धिकारात नत्व
स्यो एव शब्दात तदाष्ट निषिद्धे रेवं रहात्रिन्याल्पं धिकारादेव शब्दश्च भ्रूघ्राणयो वरणा नासी शिवाद्वित नत्व पिदिहं मितिष्वति पारयद्विरं वर्योगिकायेन्य मुख्यत्वं दर्शितं। तदर्थं स्कंगो तम्य
दि शब्दा नामृष परवनास्या दि परस्तनद्धे नेति एवशब्दे नंते स्वदर्शितं। अन्यथा रमानासी मिथ्यैवोचेतः। एव वयं या भ्रूघ्राणं अमुख्या वरणा नास्यो रंतयोः संधिरप्यमुख्यम विमुक्तमितकं भवति।
तयोः संधिः काशीति अत्रा विमुक्तपदस्य प्रतिपदं काशीति। संधिर विमुक्तमित्यर्थः। तदभिहितस्तडो फपर भाक्त मुख्या विमुक्ताभिमानितात्र दर्शितस्ल दृन्यो रुद्रो ऽत्र फपर भाकत्वशब्दाख्यः
संध्यभिमानी जीवो रुद्र वृध्यापास मनः हार्दाकाशा शब्दितजगत्कारण विभुशब्दार्थ इत्यर्थः। अतातः संध्यभिमानी जीवो ज्ञातः सर्वाश्वर गतिभाक। एतेन कतमध्यास्य स्थानं भवतीति प्रश्नोप्यीणि
तयोर्नाम्नी नासाभवति वरणा भ्रूश्च हरेतयोः संधिः काशीतरभितस्तद्रो फपरभाक्ताययाका शीसं धिर्भवति भवत्युक्तो श्विदवितो नर्हशो रोदस्यो रपरवत्तुतयां संधिरितरः ६
स्वयः संधिः सएषयो रितिश्रुतिरेवं व्याख्याता अस्य वरणा नासंत गलस्थमा विमुक्तस्य देह पूजा धारस्वि का णंमध्येकतमस्यारोपस्थानं भवतीति प्रश्नः। प्रियेयथांशं ब्रह्मांडोपस्पदर्शनात् प्रदेश
विशेषविषयो ऽत्र प्रश्नः। भ्रूवो प्राणस्य वयः संधिः स्वरे वास्य स्थान। मृत्युर्यत्रं सएषयो रितिरुद्रः अप्यणारे रज्ञातो जगत्कारणं भवतीति पूर्ववदेवैतयोः लोकस्य परस्य च संधिरितेता श्रुतिं य
ष्टे पर्यति। अङ्कः संसारः भूः केवलं तयोः संधिः काशी तथा चस्मर्यते कपालपिंडः करिकृपे नागः काशी प्रो आयान्तस्य जंतोः। संज्ञा स्वसंज्ञास्त तिरो भवति मूर्खो संपरिस्फुरंतीति। तथा म
हरं धिरवितः संधिः अस्मिस्सके अरोमा याम भूदेवैतयां तयोस्संधिर्मृहेलो यथा वसल्या नालतं तजाना तीत्यर्थः। उपाध्यभिमानिनो जीवस्य यष्टिरूप्यसमष्टिरूपस्य संधित मप्याहत्यो
कास्मपरस्मे न तिलो कतद्रपस्तशति लोको भ्रूघ्राणमध्यारखो भागः श्वावकांतः। परो दर्शनानर्हस्त उपरिभागः तयोस्संधोऽभिव्यक्तता त्संधिर्थ्ये हिजीव। अयारोदस्योर्द्या वापृथिव्योः संधिरि
तः समष्टिजीवः। वस्तुतमिद्धं अतएव अस्य संतरे वादे शमा तुस्थाने वल्लांडम पत्रिदर्शते एवं च भ्रूघ्राणयोरंतरालं पोगवले न प्रवि स्यच्य स्थाभिमानं तज्जतः समष्ट्यभिमानो जायते। तमस्तुरस्य ४

अ॰नि॰ एवंगुणतः स्थानतः स्वरूपतश्चोपास्यस्याधिदैवमध्यात्मं च साम्यमुक्तं इदानीमुपास्तिक्रियायास्तत्फलस्य च साम्यं दर्शयति। उपासीतेत्यविधेयाध्यपदं आकाशशब्दितं ईश्वरं उपासीनः तैलधारावदवि
४ च्छिन्नप्रत्ययेन साक्षात्कुर्वाणः। अथवा अविमुक्ताख्यं संधिं तस्मादविमुक्तमेव निषेवेत अविमुक्तं न विमुंचेदिति श्रुतेः अविधया क्षण विमोक्षं विना निशं निषेवमाणः यथाक्रमं इहैव जीवन्नेव देहान्ते
वा समाधेर्विवशः सन्नेतेनैव हेतुना संसृष्टकरणः। प्रत्यक्षा वा विवशः सन् संसृष्टकरणः समानो हि समाधौ प्रत्यक्षा च करणोपसंहारः। तथाविधः सन् दिवः प्रत्यग्भूदेना विर्भूतात दिवई श्वरादंत नियमयितुः
रुद्राद्वा आचार्यरूपेण वा हि नियमयितुः समं समानं यथा स्यात्तथा संयद्दिविष्वपास्तकस्तत्त्वं बालम्पति। उपासकस्य स्वयमेवाहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानमाविर्भवति। इतरस्य तत्त्वमसीति तदु
पदेशादित्यर्थः। प्रजापतिरामयोरित्येतद्द्रष्टव्यं। उत एतत्कारणे वेजात्येऽपि फले कथं गम्यत इत्याशंक्याह सोऽविमुक्तं ज्ञानमाचष्ट इत्येतां श्रुतिमर्थतः पठन्निरस्यति। इत्युदितमविमुक्ताधियमिति

उपासीनः संधिं कृत्वा पदमविमुक्ताख्यमथवा समाधेर्वृत्त्योर्वा विवशः सहसंसृष्टकरणः दिवो वा रुद्राद्वा नियमयितुरंतर्वहि स्यं संमेतद्बलं ब्रह्म दितमविमुक्ताधियमिति ७
उपास्तेः सर्वत्र प्रथममधिदैवगुणविधिस्ततोऽध्यात्मं नामसुप्रतिरतिदेशात्संभजति अतः काशामेव प्रथममविमुक्तः क्षितिरथ स्वनाम्ना भ्रूमध्यं स्पृशतीतादृदं वेदरहस्यं ८

अविमुक्तं अविमुक्तप्राप्यं यज्ज्ञानं तद्दद्रष्टे तेन ज्ञायमप्रतीतत्वात्मोत्ती भवतीति तद्देवेत्यर्थः। उपायभेदेऽपि उपेयाभेदेन विस्तश्च तज्ञतिभावः ७ फलितमाह सर्वत्रेति यथैव छांदोग्य इत्यत्रोक्त
प्रकारेण ध्यायेयुः। अविमुक्तः क्षितिः प्रथमं काशीमेव स्पृशति अथ अनंतरं स्वनाम्ना भ्रूमध्यं स्पृशतीति संबंधः। शेषमतिरोहितार्थं। अधिकारिफलं तत्प्रपत्प्रथममविमुक्तं तदर्थमित्याशितरनि राम
रपेक्षं मोक्षसाधनं अत्यडपासनादिसापेक्षमिति ८ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ ४

नितांपि ज्ञातामेवमंत्रांतरार्थविदुष एव न दर्शयति मद्रकर्णेभिरित्यस्मिन्नेते त्रिरीयारण्यकाध्याये अस्तण्केतसंज्ञितं अभ्यंतरं विष्टकामयं अग्निचयनं हि श्रमिद्धक्रतं यथाग्निस्थापनार्थं स्थं
डिलं स्थानाद्याकारमिष्टकाभिश्चीयते एवं भावनामयं स्थंडिलमविष्टकाभिश्चेतव्यं अपवर्गस्तूतिर्पं स्थकारकारं भावयेदित्यर्थः तत्स्थंडिलमस्मिन्ध्यायेयावंतो मंत्रास्ते सर्वे प्रदेवत्यावा
अस्कंवं क्षिद्ध दैवतप्रकाशका वा ज्ञेयाः। तत्र पवित्रवत इत्युत्तवाकेन विरष्टाप्रसकसुनाध्यः छिद्रेण पवित्रेणेति मंत्रे ज्ञातानां पवित्रसवित्रपाकोमेण प्रकाशका मंत्राः संति तत्रायमपा
प्रकाशको मंत्रः अधोमणिमविंदत्तमंतमवंगुलियवयत अग्रीवः प्रत्यमुवत तमजिह्वा असश्चतेति। इति सूर्वं त्रिपः सताः तामुमेव स आङ्गः। पयपरस्तास्यान्न विचेतनं धस्त्यादिमंत्रः
श्रूयते तत्र अत्यातिकाठिन्यं भवं जिह्वा ह्लां स्वरूपेण संहन्यते इति त्रिपञ्चोपः सताः लिंगवचने अवगाथापेक्षया। सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यत्र श्रुतं यज्जगत्कारणं तद्रूप इत्यर्थः॥

अविद्वानंधोऽत्र प्रथमपठितो नंगुलिरपि किंतु स्वस्तत्साध्यान्निरयपदस्वरूपी वशतिव ॥ ॥ ॥ ॥

किं प्रधानमचेतनं तत्रेत्याह। ताउमेवुंयं आङ्गुरितिता अपःमेमप्रयुंत निष्ठितं उमः अवगाथापेक्षया वाक्यं ततदेवसत आत्मेत्याङ ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेत
केतो इत्याद्याः श्रुतयरति प्रथमपादार्थः आपो वा इदं सर्वं विश्वा भूतानीत्यादि अत्र त्रापि श्रुतस्था इदं जडं भूतानि चेतनाः। एवं प्रस्तुतप्रश्नस्य अस्य कृष्णभागानविचेतनत्वेन जानाति स
अंधः इति द्वितीयपादार्थः। अधो अधोमणिमिति मंत्रे प्रथमपठितो योऽविद्वान्स एवांधः पद्यार्थः। तथा उक्तो निर्क्तिया उदेहः अचेता यश्च चेतनः स तं मणिमविंदत्सोऽनंगुलिरावयवरहितो ग्रीवः
प्रत्यंचवत् सोऽजिह्वा असश्चतेति तेन माया या विसर्गति विवर्य श्वेतसोऽजीवः अत्र चेतना अविद्वान् तं मणिमविंदत् अविद्वत्स्वरूपानंगुलिरग्रीवज्वनाप्येकादेशेनाप्रयहणमिति न्यायात
त्रिपात्स्थानिमेकमप्रत्याहारोक्तादिपदैर्द्वेषाकथादि यहाणवदत्र मणिपदेन मणिकर्णी छंदा आपो ऽदूस्ते अविदंतलिंडर्थे प्रवर्तते गायानं प्रत्यर्थो वा परकाठिनिर्देशः ॥ ॥ ॥

अ·नि·
५

अविद्वान्मणिकर्णिकां विदेतेत्यर्थः। एतेनोपाख्यानेन पक्षपुक्तां तं मणिं अंगुलिः अंगुलिमसाणिमाध्यक्तिधावर्जितः आवयतअसीच्यत। सीवनमिहयावज्जावमाविश्लेषः। अक्षातकर्मात्यक्तकर्मा
वातां आभरण्यातं सेवेतत्यर्थः। तदिदमुक्तं अनंगुलिपिकात् हस्तगदितशति। तद्धेतुः तस्माच्यात् अज्ञतस्कोर्मनावृष्टी। तं पुक्तोनतस्तिमांगुलिरित्यर्थः। एतेनकामनेन पेक्षउक्ता। नियस्वार
यावदतिवउदितशति। छिन्नमोऽस्य हिमद्य। प्राणा निर्गच्छंतिअतो त्रायासपदेन निर्गच्छत्प्राणेपुरूर्ध्व तकः स्ततंमणिंशत्यंपत्तअत्यकोनस्वीकरोति। अथमर्थः उपूर्वोहिस्वर्वत्तस्य उपसंहृत
कारणयामुः। क्षमा निर्विकील्ह्यततः स्वमध्यानकंठमेलपत्ले क्रमेणा स्वते स्वभावि शरीरं टह्लातितस्या मकाश्यायां मणिकर्ण्यमिमानात्तज्ञस्तवपमानार्थाक्षरम णित्वं पत्तगभ्येहेतास्मे
उपदिशतीति। तदिदमुक्तं अथाकृतपुतृदिति। अत्र वाराणस्यां पापंन प्रविशतीतिक्तेः वहिः कृतानां पापानां उरवदेशनवाणवृत्तिःकृतिः। उक्तंः कृत्यपापानांमध्यावाराणसीपुरीतिस्मृतेरेतेः कृ
तानांकर्मणां भजितवाजाला। निकृजन्मांतरारंभकत्वेपि भोगंविनानतिष्ठत्रारात्रि। तेनकालभैरवाय्यपातनास्मृतानां कपालाभिंतिरी। सोधकदहूतशिवमारूपादिपायक स्मृतीनांवार्धवत्तो।

अजिज्ञो निर्दृत्तिः श्रुतिमणिकर्णीस्मृणि मर्मज्ञानं पञ्चाध्यायेऽप्ययनरूपकेत्वन्निवपनं २ ॥ ॥ ॥

तत्रापिसृतिपापेउपदेशायोगात्तल्लोगवापदेशान्मार्कंडेयदृष्टमाध्यवदन्कालेपिकल्पको हितुद्दिजरीः। कंवस्यएवपातना अनुभवति। नत्क्रांत्वनंतरंप्राणेषुक्रमप्राणेडतारकं थाव
ष्टशतिवर्त्तमानकालवर्यात्वक्तितिरोधाताउपथस्यत्पदेशाघटितं वेधकत्वात्तत्कलेनाभुज्यादिकमुक्तांत्यनंतरमप्यउभत्तितं पुक्तापिनिर्दिकः। अथ पापयोर्द्वयोरपिमत्वदअयोध्य
तिघातनयनयोरतिरिच्यतेतस्येवपाले मुक्ताकेवल्यमस्कातशतिइयंतमजिज्ञो असंस्पृतेतिक्तातिमारंध्यावष्टे अजिज्ञा निर्दृत्तिरिति। अनेनातु भवकारणी भूतपापि चित्तदृत्या जिज्ञा
प्रेरितिव्याहीनः स्तनमणिमंडं पत्यग्यानेदं अमस्वतआस्वादरितवानित्यर्थः। शिवसाहूप्यादिकं तत्कारणामेवपुरेशां तेरेतनत्यवजात्या निकान्यथा भवति मणिकर्ण्यां मरणं तस्य घः
केवल्यकारम्मितिभावः। यद्यपि अस्त्रयमपिहरवत्कं तत्त्वलह्याप्यन्तमणिराहृत अंधादिस्तत्रः क्रमेणा नानेंद्रियकर्मेंद्रियशरीरवुद्धाभिमानशून्यात्त ह्दिं तत्रिव क्तं शक्यं तथापि न विचेत
स्कत्तउपक्रमात उपसंहरवेतायक्तावेतनः स्ततंमणिम्प्तिंदरिवितेनेडाजिडघएवमशीलक्तुः। कार्तनातअजिद्गता हेतुवचसोनंगुलिरित्यादवच जिज्ञा। हि क्रमंज्ञाताजीवन्नेउपशिंधाक्तयान दित्यस्या

राम
५

अथवः मथीवावामणिकर्णीतेवगात्तारकं प्राप्नोतीति कृत्स्नंतरवलेनसाधयति तेत्तिरीयेयोपांगुप्यं वेदेत्यत्राउवाकेरमेवैलोका अप्सुप्रतिष्ठिताशतियोऽप्सुनावंप्रतिष्ठितं। वेदेतिवश्रूयते। त
त्रअप्सुपादानकत्वाल्लोका अप्सुप्रतिष्ठिताः। अपेषा प्राप्ततात्तेनेपंडुकवमिद्यातेगाह्निताभो क्रानुप्रतिष्ठिता। सावात्रप्रणवरूपेवस्त्वार्तरेकार्थ्यादित्याह धांगायमिति। अथर्ववेदिक
प्रसिद्धोऽन्तः प्रणवः इहवेदकालितएषांलोकानांतरीयमत्रयौस्नगतिक्ताचिर इष्मोरसइति श्रूयतेतथाहि गोपथब्राह्मणे प्रजापतिरकामयत प्रजायेय भूयान्स्यामिति स तपोतप्यत स तप
स्तप्त्वेमांलोकानांतरीयसृष्टिः सृजतेसादित्यापृथिव्यादिलोकानां साररूपादिजोतीष्मितेषांसारःऋग्वेदादयस्तेषांसारःशुक्रशहवाआधाहृतयस्तासांसारःप्रणवस्तदुक्तं चतुर्था
रसशतिछांदोग्येतत्रएषांभूतानांपृथिवीरसः पृथिव्याआपोरसइत्यादिना पृथिव्यापत्रोषधयःउतपांव्याक्त अस्कमामउनीथस्तउतिक्रमेसपरमानांरसतमः परमःपराधोष्टमोयउ
दूतीथस्तेनास्मनउक्तंप्रणवस्यतथाअपांरसउदयंसरहस्यर्थेउक्तं समाहितं अपांरसस्यपरस्तत्त्वाद्दहवास्तत्तमपिनिमतोमेत्रात्क्रावोऽपांतीयोरसइतिगम्यते। मंत्रार्थस्तत्र

स्मेसर्वेलोकाः प्रणवतराणि स्वाप्सु निहिताक्रतोयंलोकानांरसहतुरीयोष्टमउत कृतीयोऽपांतास्स्त्रहरधिगतयेऽपांरसमनो ष्वतद्वानीसाताः अथतमणिकर्ण्यपणिमंत्राः

पांरसंहृदयेसैपात्रप्येवविद्यातपतीतिक्तेवेदत्रयात्मानंजरयं सनउपरिक्तिमंवृतः तेनस्तृथे रूपात्रयीअपांश्चयमारसः। तस्मिन्सत्येउक्तंथाहृतितत्रयं वेदरसरूपंसमाहितंसोयंद्विती
यारसः। अपांरसस्यद्वितीयस्यप्युक्ताख्यस्ययोरसः प्रणवस्तंवोपुष्मतः उत्तमंटहामिमोआपरतिशेषः। एतस्मादद्योरसग्रहणाल्लिंगात्तताः आपःतरवगतयेआव्याव्ययेभवंति। एवम
पि सर्वजलमविशेषात्स्नाव्वरं स्यादित्याशंक्याह वत्तद्वेति। यथाउरोडाशंचतुर्द्धाकरोतीतिवाक्येनाविशेषात्सर्वेषांउरोडाशानांचतुर्द्धाकरणे प्राप्तेआग्नेयंचतुर्द्धाकरोतीतिवाक्येनाग्नेय
स्यैवत्वकर्तव्यंनेतरस्यामितिसिद्धांतितिएवंमन्त्राविवाक्यातरातक्रावदत्वंशंसमणिकर्ण्या अपामेवसिद्धातिमणिमंत्रः अंबोमणिमितिमंत्रात्मणिकर्ण्यास्तत्रअपःश्रूयतेतिसंवंधः। चत
र्द्धानीधिकरणन्यायेन। यद्वायथापदेजुहोतीतिशास्त्रविषयहोमविशेषयतिमिक्तविषयं आहवनीयेजुहोतीति शास्त्रं एवं मणिशास्त्रविषयोधाधधिकारविशेषयतीतिरिक्तविषयं तंवो
टहामीतिशास्त्रात्तेनउपांसकस्यायत्राप्यादिकावपामिरितिसिद्धं अस्मिन्यस्नानात्यापदाहवनीयन्यायेनचतुर्द्धावत्प्रकारंअयतेतिसंवंधः। जले स्नानादिना प्रतिमादौ अर्चा

श्री·नि· ६ मणिमंत्रेऽपांक्रवरत्वं प्रत्यक्षेणोपलभ्यते किंत्वस्मत्तरारादस्याशंक्य तादृशं मंत्रमर्थतः पठति॥ ॥वक्ष्यमाणानन्तपसर्गेन वपाध्यायेप्रवः पोतं रत्नमय्यं बोधरत्यारो पद्मनो स्वतर्दे शमेवा
तहिरण्यकर्णमणिग्रीवपर्णस्तिन्नो विश्ववारविस्मं तदेवाः। अर्यो गिरः सद्य आजग्मुषीरोस्त्रा श्चाकंतप्रप्येथस्मे रसेत स्मारेवं मुक्तश्चकारेणार्थो वगम्यते इति शेषः। हिरण्यं समारहरण्यत्रा
रकं ब्रह्मकर्णपततियेन निमित्तभूतेन तत हिरण्यकर्णं। मणिरुक्तरीत्या आत्मतत्त्वं येवायां येन निमित्तेन जीवः प्राप्नोति तत्वम् मणिग्रीवं अणिउदकं तत्र विश्ववृजन प्रसिद्धं नोऽस्माकं विश्वे
देवाः सर्वाणीन्द्रियाणि वरिवस्यं तु सेवतां तत्सेवामाहात्म्यादेव अर्यो तद्ः गिरस्तु परिष्टंतमस्कं ब्रह्मधारणवरूपं सद्यः अकस्मात्साधन विना केवलं अर्थरूपये व आजग्मुषीः स्वपांश्च
लुणि तिर्द्वेद्व सद्वर्णाः स्वयमागमन शीलाः गिरस्तथा उस्त्रा उत्कर्षेण स्त्रवंती तु स्त्रा गावश्च गावः सत्यसंकल्पत्वाद्याः सिद्धयः परमानंदश्च मिश्वा आरस्मस्माहत्ते सद्य आजग्मुषीरित्तु
स्त्राणामपि विशेषणं। अर्यो गिर उस्त्राश्चरन्नाः निर्याणि वाक्तत्त पर्यंत उभये शमविकल्पकनिर्विकल्पकसमाधिकालेषु अस्मे अस्मानिति मंत्रपदानामर्थः। श्लोकार्थस्तु ऋक्षः अ

क्वोयेन श्रोत्रं मतिरपि वकं गच्छमय तेजलं नस्तत्वौ घोभजत सत्तत्स्या गुरुगती अकस्मा च्चप्रा सा द्वि विधमतिगो स्वपपतनः समाध्योरेवं वक्ष्यवनवपसर्गमितमनोः ११

णवोयेन श्रोत्रं अयनं। आप्नोति। अपि च मतिः ज्ञानमणिरात्मतत्त्वं याभिर्निमित्तभूताभिः कर्णे पततिता आपो मणिकर्णी संज्ञाः इति नं कं च थं कं च गतप्राणं येन हेतुना अयते। एतेन हिरण्यक
र्णमणिग्रीवपदयोरर्थो दर्शितः। तत्र जलं नोऽस्माकं स्त्रीघरं इन्द्रियगणो भज्जतु सेवतां। एतेन अर्णादि पदार्थो दर्शितः। सद्य सिद्धो गुरुः सद्यः साधुगवी उत्तवा रूपाणवरूपा सा द्विविधम
तिगोः सोपाधि निरुपाधि ब्रह्मविषयीणी ज्ञानधेनुः अकस्मात्वप्राप्ता इति प्रत्येकं संबध्यते। सद्य अर्यो अकस्मात्साक्षात्तौ नः अस्मात्सर्पयतित्यादि। उभये क्षितिध्यावष्टसमाध्यो। इति
तिसविकल्पनिर्विकल्पकसमाध्यवस्थयोरित्यर्थः। एतेन यथा अहोरात्रपदयोः पूर्वापरवर्णलोपात् होरा इति पदं कालवाचि प्रसन्नं। स्वं माणिग्रीवहिरण्यकर्णपदयोः स्वरसद्य एम ६
मपरलोपेन मणिकर्णीपदं जलवाचि प्रसन्नं स्त्रीत्वं तु लोका तदुभयत्रापि तत स्वजले माणिकर्णी पदप्रवृत्तिनिमित्तं दूरीकृतसकलमंत्रबाह्मणार्थस्वात्रेदर्शितः इति ज्ञेयं ११ ॥ ॥

अस्मिन्नर्थे मंत्रान्तरमपि दर्शयति भद्रादिव वः भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः। स्थिरैरंगैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुरिति। एवं स्वरूपं एवं उक्तप्रकारेण विदितया
त्याहि। तथा काशिश्रुतिपुतमंत्रं काशि शब्दसंयुक्तं मंत्रं उताहि उत शब्दादि उताभयेषु रुद्रतस्त्रवो भिरेको द्रह्म वरोदृष्टे हाप्सवाश्च विविदं द्रवेरसा अपारयत्सहस्रं मघवा काशिरित्व इत्येतं
तत्परतया काशीपरतया विद्येत्यायोषंसदृष्टार्थो। मंत्रार्थस्तु योपजत्रायजमानत्राणपराः देवाः वयं तु ष्टुवांसो युष्मान्स्तुतवंतः कर्णेभिरिन्द्रियैः शृणुयामेति संबंधः अत्र संबोधकपदाभावात्
भद्रं निरवधिकल्याणरूपं ब्रह्म तथा कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्रादि इति शरीरवदिव वचनेनैकवचनयोर्भावात्कर्णिपदेन कृत्वा अधिष्ठानं गलकृपया श्रोत्रं व्याप्तं न शक्यते। आरण्यतृणत्वात्क
र्णेभिरितिवत्प्रत्युक्तमिति चेतनरेत्याधिपत्राणशक्तानः प्रपन्नामपेयुपानुषणतां पदेनायकाशकार्करपरणोदधानास्तत्तोत्तरस्य पारिवरुद्रेमत मिति वृत्तं च अधिकृतत्वेपि जाति द्वित्वा ॥
नुषि

वक्तो भद्रायेवं विदित मणिकर्णी परतया तथोताहि काशि श्रुति पुतमंत्रं तत्परतया ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यपि प्रायेण द्विवचनादेरेव प्रकृतत्वाद्वक्ष्यमणि शब्देनैव कर्ण शब्देनापि मणिकर्णीसंज्ञिता आपएव स्थ्यंते। यद्वा कं ब्रह्म आणशब्दो डगभ्रूमौ जले चतेन ब्रह्मसंबंधिनी डगभूमिर्वा तादृशा
आपोवा कर्णशब्दवाच्याः काशिदेशस्य दुर्गभूमित्वं तत्र यथा काशपोवा वेदेहो वाउपउत इति श्रुति प्रसिद्ध ष्टरजना धिष्ठितत्वेनात्तया च ब्रह्म संबंधिभिः स्थले जलैर्वा निमित्तभूतैर्ब्रह्म श्रृण
पामेत्यर्थः अक्ष शब्दः सर्वेन्द्रियोपलक्षणार्थः तेन भद्रं चक्षुरादिभिः सर्वेन्द्रियैः करणैर्भद्रमेव पश्येम अति सर्वस्य ब्रह्मत्वादेकात्म्यपत भवेमेत्यर्थः। स्थिरै रविनाशिभिः अंगैः सर्वज्ञतादि
स्त्यादिवाच स्वतंत्रात्मतिसमस्त समशक्तिः अनंतशक्तिश्च विभोर्विभुज्ञाः षडाहुरंगानि महेश्वरस्येति पुराणगत प्रसिद्धैः सहभिः स्वरूपभूतैरंगैः उपलक्षणभूतैः देवहितं यदायुः तं
मामायुः स्तुत्वा नित्यपाल्वेति श्रुतोसु शब्दब्रह्मत हि मनुष्याणां हितम पर्यायदेवानां हितं मत्वा अव्यवधानात् तदवशेष विशेषेणयावत्या मा। ऐश्वर्यप्राप्तिर्वकं कैवल्यं लभेमहीत्यर्थः।

षडंगानाम्ये पंडितशर्मणा लिखितं ॥

तंहि ष्मात्पावपन्न श्रुतान्येकोऽहत्रा त्रसि जिघ्रमानः।तवद्या वा पृथिवी पर्वतास्तोऽवतायनिमित्तेवतस्थ्कारि मेज्ञानं ज्ञेयस्य स्वर्गादिकमप्यस्योपदं शस्थानीयंमत्वं अज्ञाननाशेन थ्योमाहीनवाधपा
नएकएवात्मा तिलिंगात्स्वा वरावरयह णादितिन्यायेनब्रह्मपदस्तत्तं ज्ञाज्ञाननाशेकगम्य मितिवोक्तंतवाज्ञाननाशस्यात्मतंडक्षारंतं मत्वा गानशिष्या निंदस्क तिथ्याजेनऋषिराश्रावास्य तिउ
नेति।हेउमहत्तत्वङ्मिर्थज्ञादि कर्मण्याक्तं तदंड ०तत्र अपिवृत्ती पेक्षयाश्राधिक्यस्तवनार्थउतशब्दः।अभयेमाक्तु निमित्तं अतोपिर्वै देई न्द्रं अनन्यापेक्षं अथापिचारिचसाधनं अचदः उक्तंवा
नमि किंतत्रयन्ने तवसंबंधी काशि रिवका शिर्ष्टुष्टिमहशोर्धं देशविशेषः।स्थ्लूह एवार्थः।काशिरेवहृदं अभयसाधनं नान्यादित्यर्थः।देशे काशिपदस्य हृत्ति निमित्तं प्रकाशनवमोघणकारत्वरूपंद
र्शयति।पतयस्मिन्देशे एकोऽसहायस्त्वं हवहा अज्ञानहंता सन् इमे अपारे घोर संसारजीव पक्षिणो निरोधपंजरभूते संसारणाः सेगृहीतवानसि।यथा उष्टिर्दंवस्तुप्रकाशयति प्रकाशमानं वाउ
स्मा तिएवमस्मिन्देशे त्वमज्ञाननानां नाऽस्ततं प्रकाशयसि दृश्यमानं अपवंचतिरोधत्ते मकाशि संज्ञो हृदं अभय निमित्तमित्यर्थः।एवंमंत्रैः प्रकाशितस्यार्थस्य सर्वस्मिन्पुराणे उपबृंहेउ

पुराणे सर्वस्मिन्नपि तदुपबृंहे स्वविदिते भक्तोऽपासारी शिवदमविमुक्तंकथमपि ११ कादृप्राप्ति ज्ञाने रविस्तस्मारिन्मोक्षनगरीशिवज्योति
लिंगेहृरिक्षिमलतायो स्यमभयं क्रमेणत्मारेतत्त्रितयमविमुक्तेकस्थलमंत्रिदंडी वान्यान्ध्ये मिलितमभयायप्रभवति १२

पबृंहणेस्व हु विदिते मतिभक्तो हेमो क्षार्थि नशिवदेमो क्षदं अविमुक्तं कथमपि सर्वथा पिमात्याही मर्किंचातथा बक्षाति।विमुक्तमेवनिषेवेत।विमुक्तं न विमुंचेदिति।अत्रपुराणे पबृं
हणान्मतिप्रसिद्धानि काशीसारोद्धारवाक्यैः संगृहीतानिवास्माभिरप्यविमुक्तनिरुक्तौ का निविडराहृतानीतियंथविस्तरभयान्नप्रदर्श्यते ११ इतश्चाविमुक्तं न विमुंचेदित्याह बेदे
हिकर्मोपास्ति ज्ञानप्रतिपादकं कांडत्रयं तत्र कर्मणा चित्तशुद्धिं उपासनया चित्तैकाग्र्यं ज्ञानेन स्वस्वरूपावगम इतिक्रमेण प्रयोजनानि।तान्येव क्रमेण गंगया क्षितिः ज्योति लिंगमयम
हादेवाउपहेण च सिद्धंति।एतत्त्रितयं अविमुक्ते स्व एकस्मिन्स्थलमंडनान्यत्रापयाचत्रिदंडी यं त्रकार्यमेकेन द्वाभ्यां वा दंडाभ्यां ननिर्वर्त्यते किं तत्रयेणैव।एवमेतत्त्रयं अन्योन्य मिलितमेवस्त
तत्र अभयायमोक्षाय प्रभवति।तेनात्रैव त्रितयं अविमुक्ते एवएकास्थिन्स्थल मत्वामोक्षो नान्यत्रेत्यर्थः १२ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥॥

स्तेदेवाह मायाहीरिद्वांत त्रगंगाउक्ति चर्योः सत्वावचित्तस्य शुद्धिरैकाग्र्यं चस्वतः सिद्धमित्यावार्यमिवापेक्ष्य शिवदाभवतीति विपरिणामेनयोज्यं।ततश्चनिर्विचिकित्सवेदांतजन्यात्मज्ञानवंतमेवांतका
लेचित्तशुद्धैकाग्र्यरहितेनाउपदृश्य मोक्षयतिनान्यथेति सूचितं।एवमन्यत्रापि एवमंतीपुरीज्योतिषोः सत्वाद्यतः सिद्धा चित्तशुद्धिमपेक्ष्यांते शिवदा भवति।अंबकाशि वो गंगाज्योतियोः सत्वात्मनः
मोक्षमात्रं अपेक्षते।पराः उर्वी ऽयोध्याम थुरा कांची द्वारकास्तः ऐकाग्र्यसत्वात् इतरस्मा धनद्वयमपेक्ष्य शिवदा भवंति न वेति।सेतुबंधे रामेश्वरः। श्रीशैले मल्लिकार्जुनः १ डाकिन्यां भीमशंकरः
३ पर्यल्यां वैद्यनाथः ४ आमर्दके नागनाथः ५ एलापुरे घुसृणेशः ६ सौराष्ट्रे सोमनाथः ७ ओंकारे अमरेश्वरः ८ हिमवत्पृष्ठे केदारः ९ एतानि स्थानानि उपदेष्टुः सत्वात् शुचित्व प
शुद्धंस्वस्यं च मनोऽन्यतः सिद्धमपेक्ष्य मरणकाले शिवदानि भवंति सितासिते प्रयागः एतच्च हस्तयोर्गंगायमुनयोरुपलक्षणं।तत्र सर्वकाग्र्यं अपेक्ष्य शिवदं।अविमुक्तं तु न तथा।अत्र गंगाउ

पुरूंमाया ऽवंती हृदयस्य विर्जांअंबकाशिवोमनः सौक्ष्यंउर्योउहृदयशुद्धौ अपिपराः नवज्योतिर्लिंगीसु चित्तउमनोपेक्ष्य वसितासितं उपैकाग्र्ये शिवस्य विमुक्तं उनतथा १४
समष्टौ तीर्थानामहतीमथनाख्यान विधितः सतां पंक्तौ पापौघ्नतमयतो विश्वजनकात् मनश्च दुर्दोषात्स्विवति ऊणपातैः समष्टितश्च वंसेवत्रा हि र्नमति पुरमिह्नलिंगमिति हि १५

रीज्योतिषां सत्वात् अंतकाले चित्तं शुद्धैकाग्र्यमभयानिमग्रयो धन्नरति इतरनिरपेक्षत्वादेवाविमुक्तं माधिकारिविशेषमनपेक्ष्य जंतुमात्रस्य शिवदमित्यर्थः १४ यथा जंतूनां समष्टिर्विराट्।
एवं तीर्थानां समष्टिः काशी।यथोक्तं ब्रह्मवैवर्ते त्रयोदशेऽध्याये।तीर्थार्थी न वहिर्गच्छेत् अन्यत्र देवार्थी कदाचन।सर्वतीर्थानि देवाश्च वसंत्यत्राविमुक्तके।काश्यां नद्यो वराः सप्त उर्ध्वः संति समाग
ताः।नवारण्यानि चत्वारि गाश्च तत्कातपरा इवपक्रमेया पिकाकाशिका तत्र या याप्याः षण्मुक्तिदाः पुरः।काशात्विदत्स्या काशी यं काश्या मध्य जगत्त्रयं।हिरण्यगर्भ शक्राद्या ब्रह्मांशा जीवराश
यः ब्रह्माश्रिताः प्रवर्तंते ब्रह्मगत्याश्रितं यथा।तथा सर्वाणि तीर्थानि समुद्रे पस्थमानरे वसंति काशी माश्रित्य सशा भयाविद्धृय इति परामर्शः।तीर्थानि सर्वाणि भुवश्च सर्वाश्च याशि
वस्या पतनानि षष्टिः त्रयोनदाः सरस्सः सागराश्च देवाः समेता उनयश्च सर्वे वसंति काश्यां अविमुक्तिकामाः काम्या रिसंजाम महाप्रभावाः।दृष्ट्वा हि काशी रमते मनो नतीर्थे भवा

श्रीनि ८ च्युतमदैवंतेधिस्तुपसंहारैवैकारत्वेणकाश्यपाः सर्वतीर्थसमपत्वोपन्यासेनायत्रतस्मिन्नेवाध्याये ऽयोध्यामथुरामायेत्यादिनासर्वासांपुरीणांप्रत्येकंमोक्षदत्वमुक्तंतद्वैष्णवानामधिकार
णन्यायेनअवयवशक्तिद्वाराकाशीस्तुत्यर्थाकाश्यपाः सर्वाभिः स्तुताः सर्गकालेकाश्यपामेताः स्थितिकालेवसंति काश्यपालीनाः सर्वसंहारकालेज्ञातव्यास्ताः मुक्तिदायोभवानीतितत्रैवत
स्मांकाश्यपायातप्रतिपादनादत्रएवतासामन्येषांतीर्थादीनांकाशीव्यापकत्वंस्मर्यते स्कांदे अशोलेहिमशैलाद्यान्यथान्यापतनानिवा त्रिदंडधारणंवापिरन्यासः सर्वकर्मणां
तपांसिनानारूपाणिव्रतानिनियमायमाः सिद्धान्मपिसंभेदात्रास्थानिवनानिवामानस्नान्यपितीर्थानिधारणोमादिकानितु कषराश्चापिपीठानिद्रह्मछित्राश्रायपाठनं जपश्चा
पिमहूनांचतथाग्निहवनानिवासानानिनागाक्रतवोदेवतोपासनानिच त्रिरात्रपंचरात्राणिस्नास्थयोगादयस्तथा विक्रोशाराधनंश्रेष्ठंसत्कार्यभिहितंकिल उर्यश्चापिसमाश्चा
नाष्टांगंवतुविमुक्तिदः केवल्यसाधनानीतिभवंतीतिहनिश्चितं एतानियानितोक्तानिकाशीप्राप्तिकराणिहि काशीप्राप्यविभवेन्मुक्तोजंतुर्नान्यत्रकुत्रचितदिति जंत
पदंअवयवंनाधिकारिपरं स्तनस्यसाधनांतरंसंपत्रस्यान्यत्रापिमुक्तेरस्तीतिपूर्वश्लोकेप्रतिपादनात् सर्वतीर्थसमष्टिरूपदेवस्पष्टदृष्टिसत्कर्षादितिन्यायेनकाशीदृष्टिरेवाय
त्रकर्तव्येतिसर्वत्रस्मर्यते काशीहालाध्वनगरेगंगावेगवतीनदी विशालाक्षीतमान्या ढुंढिविश्वेशः स्वदेश्वरः केदारस्थंपंचनदंगोरक्षाहरमार्जुनं श्रीवांछंजंभकोणचक्रा
शीक्षेत्रसमानिषडिति एवंप्रतिष्ठानकालेश्वरकोलातआदिसुकाशीदृष्टिसंपादकानिवचनानिच सिद्धानिनवद्वीपस्थावलादिक्षेत्रेष्वादिकाशीवृद्धकाशीत्यादिपदेशाश्च
पेवमर्थाएवेतिदिक्तानंतुकाश्यपास्तीर्थसमष्टित्वंपारस्यादात्तुकत्वात्क्तिमात्रमित्यांक्षलिंगदर्शनेनतत्राप्येतदस्तीतिसाधयति अत्रतमथनाख्यानंविधिसहितं अस्तितावन्म
हाभारतेष्वादिपर्वणिमहता प्रबन्धेनाख्यायिका तत्रप्रतार्थप्रतिपादनमात्रेणप्रयोजनाभावात् कश्चिद्विशेषोर्थउन्नेयः यथाहिद्वासुपर्णासयुज [illegible] तायासमानं एपु ८
वृक्षंपरिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलंस्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योअभिचाकशीतीतिपक्षिद्वयरूपकेणदेहेशरीरेजीवेश्वरावेवनिर्दिष्टौ तयोर्जीवोदेहफलभोक्ता ईश्वरस्तुद्रष्टा साक्षी नाशिष्टे तिष्ठति

पाद्यते एवमत्रापि आधिदैविकरूपकेण आध्यात्मिकः कश्चिदर्थउन्नेतव्यः सचयथा क्षिप्तउयहादेवासुरैरंभोधिमथनारंभांतरावलब्धा तेचैकस्मिन्स्थाने ५ विष्टास्तेषांमोहनीरूपो
विष्णुः देवेभ्योऽमृतंदैत्येभ्यः सुराचददौ तत्रापिदेवपंक्त्यावस्थरऊपविश्यामृतंलेभेतत्त्वंद्रसूर्याभ्यांविष्णवेनिवेदितः सततः पीतामृतस्येतस्यशिरोविष्णुनाछिन्नं ततः सद्विधा ऽभवदेहोप्य
मरत्वंलेभे एवंरुर्वतुमहाकृत्वातानांतेदैवदोविमथनात्साधनोमोक्षभोगानङ्गो तत्रभगवन्मायामोहिताः प्रदेशांतरस्थाअशांताः भोगमेववव्रिरे शं... स्कतीर्थमग्नशिष्याः उरु
[illegible] तेषांसंतापक्लोस्थितोअशांतोपिक्षेत्रमाहात्म्यादष्टतनारकोविश्वजनकाढुंढाइत्यतेप्रांतो तिराक्षरतानुराध्यांचन्द्रसूर्याभ्यांमनश्चक्षुर्भ्यांमन्त्रोदेवोचंद्रसूर्यो
ताध्यायनविकारित्वेनानिवेदितः सजीवन्नेवामृतंनपिबति किंतुकरणयोतेउक्तातिसमयेत्वदात्मशास्त्रात तथथावराहोनष्टोपिदेहः मृतत्वंप्राप्तः स्वयंमेवत्वक्तुकाश्यपामुक्तो
तथाणस्यशरीरंशिवमयंभवतीति संवर्तादिक्षिनिगणः अपिक्षिंगंविश्वेश्वरलिंगमितिनमतिनंकृमसाकरोति हिअसिद्धमेतदाश्वमेधिकेपर्वणिमहाभारतेसंवर्तमरुत्तीये तथा
हितत्रमहत्वोराजाथियरूमाणोबृहस्पतिनायाजकेनप्रत्याख्यातश्चिंताविष्टोनारदेनेत्थंबोधितः काश्यपामुन्मत्तवर्यावरस्तहस्पतिभ्रातासंवर्तोऽस्ति सत्वांयाजयिष्यति त्वया
चयोमहेश्वरदर्शनार्थीमार्गेशवंदृष्ट्वापरावर्तते ससंवर्तइतिज्ञेयं यथादेवपंक्तावस्थरोपिदेहत्वक्षेत्रस्यहामृतंलेभे एवंशांतपंक्तावशांतोपिदेहंविशेषेतारकंलभते तथालक्षतार
कृष्यदेहः संवर्तनस्याप्रयाशिवस्यप्रतिमेत्यवगम्यतेत्यादिलिंगदर्शनात्काश्यपामृतः शिवोभवतीतिगम्यते तथाहिसमस्तपुराणगतिसामान्यमस्मिन्नर्थेदृश्यते अथारण्यके ततो
गारम्यसंगताऽर्थितांचदृष्टवतांकाक्षिनाद्रोरेनरः स्वानाराजस्वयमेवाकथिता अविमुक्तंसमप्राप्नोतीथमेवीक्षुरुक्षद्रह्यदर्शनादेवदेवस्यमुच्यतेब्रह्महत्यया प्राणांस्त
उपतेविमोक्तेशाश्रोतिमानवःशतिः १ महारामायणेउत्तरकांडेवाराणस्यांसवस्त्रापिगतायायस्यापविशदिति लिंगात्काश्यपामृतस्यसायुज्यमिष्टमुक्तो छायास्द्वीताप
स्तचआत्मनावर्तनीयया त्रिकोणंतपमात्तवाराणस्याः समंक्रतं गतास्तेनत्रिकोणेनत्रिवर्णपरितावता वायवः पांसवोयेपितेपिमुक्तिंपरांगताइति दृष्टांतमुखेनदृढ

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

MEMORIAL

कलमिवले ज्ञमोक्षक्षेत्रे विश्व दांतःकारणायेथवाश्रुताः क्षेत्रमाहात्म्यतत्तेपि संति क्षेत्रफलान्विताइतिभावनाय्युयानांपश्वादीनामपिक्षेत्रमाहात्म्यमात्रात्क्षेत्रफलस्यतारकस्यभा
णिश्रेणमाधारत्वात्तिदर्शितं २ लैंगे अविमुक्तंमहाक्षेत्रमविमुक्तंपरागतिः।अविमुक्तेपरासिद्धिरविमुक्तंपरंपदं ३ नारदे अपुराणांतसर्वेषामविमुक्तंमहोषरं।पीठानामपितत्पीठं
क्षेत्राणांक्षेत्रमुत्तमं ४ मार्कंडेये सगतावक्षधापालो दिव्यांवाराणसींपुरी।तेषामनुग्रहक्षेत्रेतिशूलपाणेःपरिग्रहः ५ आग्नेये वाराणसीपरंतीर्थंगौर्येप्राहमहेश्वरः।भुक्तिमुक्ति
प्रदंजंत्यपंठतांत्रुण्वतांसदा ६ हरिवंशे वासार्थरोचयामासपृथिव्यांकुरुनंदन वाराणसीमहातेजाःसिद्धिक्षेत्रंमहेश्वरः ७ मात्स्ये एकएववभावोस्मिक्षेत्रस्यवरवर्णिनि।एके
नजन्मनादेविमोक्षंप्राप्नोत्यसंशयं। ८ पाद्मे अविमुक्तेविमुच्यंतेतारकज्ञानजन्मना।तथा॥साक्षाद्वाराणसीमुक्तौविष्णुभक्तिस्तथाविधा।तथापिविष्णुभक्तिस्तांद्विनैवत्ववि
पद्यते।काशीतुसर्वभूतानामपिसाधारणीमता ९ स्कांदे यत्रान्तकरंतत्वमविमुक्तमितिश्रुतिः।एकेनजन्मनादेविवाराणस्यांतदाप्नुते १० वासिष्ठलैंगे वाराणस्यांतुराखु
ण्यानरदेवविमुक्तिदा ११ वामने असीवरणयोर्मध्येतत्क्षेत्रंयोगशायिनः।त्रैलोक्यप्रवरंतीर्थंसर्वपापविमोचकं १२ ब्रह्मनारदसंवादे तीर्थानामुत्तमंतीर्थंक्षेत्राणामुत्तमंतथा।
वाराणसीतिविख्यातंसर्वदेवनिषेवितं।काशीविश्वेश्वरंलिंगंज्योतिर्लिंगंतदुच्यते।तद्दृष्ट्वापरंज्योतिराप्नोतिमनुजोत्तमः १३ शैवार्णवेकपालशिंडरित्यादि १४ शैवे वाराणसीति
ज्ञानत्रयसारभूतेत्वपकाध्यअस्मिन्सृतास्तुभूतःपरमाकवंतिधुर्वाणमेनरहितानहिसंशयोत्र १५ पाराशरे अनेकोक्तमसणस्येत्वपकाध्यआनंदसत्यचिद्रूपंतासकंतमसःपरं
स्वयंभातंनिराधारंहास्याभिव्यक्तगात्मना १६ सूतसंहितायां। श्रीमद्वाराणसीपुर्यांपुरा।नित्यंममप्रिया यस्मात्क्रममाणस्यजंतोःप्राणैःकृपाबलात्तारकंब्रह्मनिर्वाणं
हात्वाभिश्रेयसेहोतस्मात्देवंमहाविष्णोवाराणत्याणोविमुक्तिदः १७ ब्रह्मपुराणे अविमुक्तेम्रियेयस्तुभवत्यात्म्यनामिषांकियः।काष्ठपाषाणभूतस्तुजाह्नवीजलमध्यगः।स्व राम
अविमुक्तोसुखस्तस्य कर्णमूलगतोहरःप्रणवंतारकंब्रूतेनान्यथाकस्यचित्क्वचित् १८ आदित्यपुराणे तीर्थानामुत्तमंतीर्थंक्षेत्राणांक्षेत्रमुत्तमं।वाराणसीतिनगरीप्रिया ९